

TAXNER-TÓTH ERNŐ (1935) Budapest

TAXNER-TÓTH ERNŐ

Olvásónapló

(Romantikus időutazás)

1755. november 1-én szörnyű földrengés rázta meg és pusztította el Lisszabon városát.¹ A következő években sokan (köztük Voltaire, Kant) idézték e borzalmas esemény emlékét, különböző rajzok is tükrözik a kor megrendültségét.² Természeti katasztrófák mindig voltak – gondoljunk például Pompei pusztulására –, a nyomtatással sokszorosított hírforrások azonban e században terjedtek el.³ Így történhetett, hogy – mai fölfogás szerint – a „földrengés nagy hatással volt az európai gondolkodásra. Sok szemtanú beszámolója jelent meg az újságokban. Heves vita alakult ki azon, hogy a földrengés természeti jelenség vagy isteni harag jele volt, Lisszabon ugyanis híres volt gazdagságáról és hírhedt inkvizíciójáról. Neves irodalmi személyek vitatták írásaikban az eseményt. Voltaire egy versében elismerte a gonosz létezését, az embert pedig gyengének és boldogtalan sorsra ítéltnek nevezte.”⁴ E néhány sor mintha magába sűrítene a század második felének történetét. Hadd egészítsem ki annyival, hogy a kor nagy háborúja – főszerepben Napóleonnal – a következő században fejeződik be, s 1800 körül az irodalmi-művészeti folyamatok sem törnek meg.

Majdnem egyidejűleg földrengés rázta meg az olvasás világát is: korábban ez egy igen szűk – tudós – „elit” kiváltsága volt, de akkor sem csak verseket írtak. A 18. század tízes éveiben lassan elterjedt a regényolvasás. A kínálat ehhez egyre bővült és színesedett. Miután Daniel Defoe üzleti vállalkozásai csődbe mentek, pamfletek és különféle, nyomtatásban sokszorosítható érdekességek írására fanyalodott. Amihez egy időszaki lapot (Review) alapított, majd nagyobb közönségsikert aratott a hajótörött meghökkenítő élményeinek elbeszélésbe foglalásával⁵ – noha közel sem szerzett akkora vagyont, mint Voltaire. Nála „irodalmibb” író volt – és egybek között Pope, a divatos költő barátja – az alig hét évvel fiatalabb, konzervatív hetilapot is szerkesztő lelkész Johnathan Swift, akinek szatirikus történetét *Gulliver utazásai* cím alatt olvashatjuk. Aztán megjelent Fielding *Joseph Andrews* című regénye, majd a *Tom Jones* és ugyanabban az évben – 1759-ben – a *Tristram Shandy*, valamint a *Candide*. Ha kedvünk támad, belebonyolódhatunk a *Tristram Shandy* – vagy a *Tom Jones* – értelmezési kérdéseibe, beláthatjuk, hogy a felvilágosodás irodalmában fontos szereplő a szokatlan, a meglepő és talán legfontosabb elemként az emberlét valamelyik rejtélyes jelenségének fölfedezési kísérlete. Három év múlva az *Emile*, aztán az újabb ízlés jegyében 1774-ben a *Werther* került a közfigyelem előterébe. Írók közül egyedül Goethe jelentős költő, Voltaire és Rousseau inkább filozófusok. Kicsit kakukktójás a matematikusként és filozófusként, no meg az *Enciklopédia* szerkesztőjeként ismert Diderot erotikus regényeivel, akinek képzeletét aztán túlszárnyalta de Sade márki „vad” szexuális jelenteinek részletes kitergetése.⁶ Ha itt ellenpontként eszünkbe jut Sterne *Érzelmes utazása*,⁷ s hogy miként magyarította az angolul nem tudó Kazinczy, netán a mű eredeti változatát is elolvassuk, eltöprenghetünk azon, voltaképpen mennyire volt ez a század a rendé, a mértéké, a „józan észé” és a filozófusoké, no meg a francia forradalomban hirdetett emberi jogoké. Abba ne bonyolódjunk, hogy a guillotine tízezerrel küldte halálba az ártatlan embereket, akárcsak (a nagyságrendet megsokszorozva) a bolsevik, majd a kínai kulturális forradalom. Maradjunk a századra alapvetően jellemző kalandozásnál. Ez nem csak a gazdagok híres Grand Tourját jelentette, aminek egyik emlékét Goethe *Olaszországi utazása örzi*.⁸ Egyetlen kaland Voltaire élete is. Réz Pál úgy látta róla szóló kismonográfiájában,⁹ hogy hőse életműve már sok romantikus elemet is hordoz. Tegyük ehhez hozzá a kor – állítólag – legnépszerűbb regényének érzelmektől (és erkölcsi tanításától) túlfűtött világát, Richardson *Pameláját*, s ráadásnak a nemrég újra fölfedezett Jane Austen a közelmúltig népszerű regényeit, máris átlépünk a 19. századba, ahol találhatunk egy kevésbé ismert szerzőt, aki lenyűgöző képzelettel idézi föl az előző századnak azt a légkörét, aminek van, de igen sajátos köze van a felvilágosodáshoz. Róla és főművéről alább bőven esik még szó.

„Szólásmondás – írja a népszerű életrajzokat gyártó André Maurois –, hogy a 18. század Voltaire százada, [...] [a] vallásellenes klasszicizmus századában ő klasszikus, a megelőző korszak ta-

nításának továbbvivője; a születő tudomány századában ő nem tudós ugyan, de nagy műveltségű dilettáns és csodás népszerűsítő.”¹⁰ És bölcs, ahogy látni fogjuk 1732-ben írott leveléből, amelyben jövőbe látóan fogalmazza meg a megélhetést hozó írólet máig érvényes feltételeit. Csak a döntési pontot kell áthelyezni a „királyi cenzúráról” az azt ma helyettesítő kiadói és újságszerkesztői jogkörre. (Illetve azok tulajdonosaira, ahogy ezt már Balzac lényeglátón megírta.¹¹) Tapasztalt író ma is tanácsolhatná pályakezdő társának, hogy mindenekelőtt meg kell szereznie az „ő” (mármint a szerkesztő vagy/és a kiadó) kegyeit. Hozzáteszi: nehezebb elérni a megjelenést, „ha [a szerkesztő] másként gondolkodik, mint ön, vagy ha nem tartozik az ön baráti körébe, sőt, valamely riválisának cimborája, vagy éppen az ön riválisa. [...] Aztán végre, ha [...] műve mégis megjelenik, akkor következik csak az igazi munka: vagy el kell kábitania az irodalom Cerberusait, vagy a saját érdekében hangos csaholásra kell bírnia őket. [...] A könyvkiadók érdeke úgy kívánja, hogy [...] a fizetett íróbencenek szívesen kiszolgálják a kiadók kapzsiságát és az olvasóközönség rosszmájúságát.”¹² (Avagy igénytelenségét.) Most azonban annak az alátámasztására idéztem Voltaire-t, hogy e század Franciaországában (és előtte Angliában) már intézményesült a könyv- és újságkiadás üzletága, és „termékei” alapvetően befolyásolták a közvélemény ízlés- és gondolkodásformálását. Mégpedig a „józan ész” és a haszonszerzés szellemében.¹³

•

A lisszaboni földrengés utáni portugál újjáépítés kormányzati irányítója nem regényhős, hanem az ellentétes megítélésű Pombal márki volt,¹⁴ Portugália egyik kiemelkedő államférfija. Keménykezű reformer, aki kiutasította hazájából a jezsuitákat. Ezzel mintegy példát adott Mária Teréziának, akit bécsi követsége idejéből személyesen ismert. (Itt vette feleségül egy Habsburg szolgálatban álló tábornok lányát.) Vajkai Zsófia szerint a lisszaboni építkezésekben nagy szerepet kapott egy magyar származású hadmérnök.¹⁵ Felfedezés ez, hiszen neve – Carlos Marde (1695–1765) – alapján nem jutna eszünkbe nemzetisége. Ám a Habsburgok hadseregébe nem csupán parasztleányeket fogtak kötéllal (és zenés toborzóval), de érvényesülési (és világlátási) lehetőséget is kínáltak magyar származású tisztnek is. A hadsereg pedig közel sem csak huszárokból állt. Kevesebbet emlegetett, nem kevésbé fontos elit egységét alkották a műszaki feladatokra kiképezett hadmérnökök. Azt a forráskutató szerző sem tudja, a (talán) Pozsonyban született építész milyen katonai előélet után vitte sorsa 1733-ban Lisszabonba. Az viszont ismeretes, hogy az ország királynéja Bécsből került a trónra. S az is, hogy Pombal márki – ott megismert – második feleségének az apja volt Mária Terézia 1751-ben létesített Bécsújhelyi Katonai Akadémiájának alapító parancsnoka. Állítólag ez volt a világ első tisztképző intézménye, amelynek tananyagában a műszaki ismeretek kiemelkedő szerepet kaptak. Itt tanult Vay Miklós (1756–1824). Nem tudtam tisztázni, hogy a családjából, amely származását a honfoglalásig vezeti vissza, ki kapta a bárói címet. Valószínűleg az említett Miklós, noha a családfakutatók egy szintén hadmérnök Vay Dánielt neveznek meg, róla azonban semmilyen más adatot nem találtam. Vay Miklós a figyelmet először várépítőként vonta magára. Ennek alapján küldte II. József 1786-ban kétéves nyugat-európai tanulmányútra. Angliában műszaki képességeivel olyan tekintélyt szerzett, hogy a Royal Society tagjává választotta, amivel kevés honfitársunk dicsekedhetett.¹⁶ Két dolgot hozott onnan magával: a pamutföldolgozás új technológiáját, amire gyáralapítási privilégiumot kapott, és a burgonyát, amit ő tett ismertté szülőhazájában, ahol az éhínség fontos ellenszerévé vált. Hazai hírnevét azonban folyószabályozási munkáinak köszönheti: vízmérnökként tartják számon.

Érdemei még gyarapíthatók lennének, ha a Martinovics-per annyira el nem vakítja a történettudósok (és irodalomtörtényszek) figyelmét, hogy a szakirodalom alig veszi tudomásul Kazinczy színházalapítási kísérletét a kilencvenes évek elején. Arról illik tudni, hogy lefordította a *Hamletet* (illetve annak egy német átdolgozását), arról is, hogy érdeklődött az első pesti színtársulat iránt. A budai országgyűlésről Kassára visszatérve harcos szereplője lett a megyei közgyűléseknek. Ő volt a kezdeményezője Abaúj vármegye felhívásának a Nemzeti Színház létesítésére, amihez több megye lelkes szavakkal (és ígérekkel) csatlakozott. Kazinczyt ugyan a nyelvművelés nagyjaként tartjuk számon, ekkor azonban nem elégedett meg a szavakkal, hanem pénzügyűjtő körútra ment. Ennek során először Vay Mklóst kereste föl, aki Szabolcs vármegye támogatásáról és a szervezéshez való csatlakozásáról biztosította. Az ügy később a Helytartótanács figyelmét sem kerülte el, és letiltották

a gyűjtés folytatását. Kazinczy ugyanis innen Nagykárolyba ment, Károlyi gróf főispáni beiktatására, ahol számos befolyásos és gazdag személyiséggel íratott alá följajnlásokat a Nemzeti Színház pesti fölépítésére és működtetésére. Jól kidolgozott tervezetét és a gyűjtés tetemes eredményét tételen megírta Hajnóczy barátjának, a Helytartótanács magas rangú tisztviselőjének. Mindez közismert, egy balszerencsés véletlen azonban elfedte a szándékot, és megakadályozta az eredményt. Az út során ugyanis Kazinczy – majdnem szó szerinti értelemben – belebotlott az addig ismeretlen grófi titkárként gazdája megbízásából utazgató ifjú Szentmarjay Ferencbe, aki – minden jel szerint – ráerőltette Martinovics kétéjának (vagy kétéjának) az elolvasását. Meggyőzően hangzik Kazinczy azon állítása, hogy a kéziratot csak azért vette át, mert Szentmarjay biztosította, valójában nem az abban leírtakról van szó, Hajnóczy majd elmagyarázza a valódi célokat. Balszerencsés módon Kazinczy annyira örült nagykárolyi pénzszerző útja sikerének (ami persze csak igérvény volt), hogy hazafelé együtt utazott Szentmarjayval. Ez és a Hajnóczynak a gyűjtés eredményéről írott levele, meg a rokon Szulyovszky Menyhért fölösleges vallomása elég volt ahhoz,¹⁷ hogy a színházszervező terv kudarcba fulladjon, ő meg évekre várbörtönökbe kerüljön. Ilyen kalandos időszak ez az emberiségnek és nekünk, magyaroknak.

•

A Potocki névre először Martinovicsnak a bécsi Udvari Vizsgálóbizottság számára írott önéletrajzában bukkantam. Azt már Fraknoi Vilmos megállapította, hogy a történetben számos elem nem felel meg a más forrásokban lefektetett tényeknek. Legképtelenebb állítása szerint, amikor a nagy fordalom előtt néhány évvel Párizsban járt, a Francia Akadémia (is) tagjai közé választotta, ami elképzelhetetlen, hiszen a francia nyelv ápolásához soha nem volt köze. A városba – állítása szerint – egy „Grand Tour” keretében jutott el, aminek időtartama – elmondása alapján – hosszabb lehetett, mint az az egy-másfél év, amire vonatkozóan nem tudjuk, mit csinált Lengyelországban. Az itt megnevezett Ignacy Potockiról viszont tudjuk, hogy az adott időben nem tehetett ilyen hosszú utazást. Martinovics rövid életének legsikeresebb szakasza a lengyelországi. Miután 1781-ben Brody kolostorába érkezett, 1783 és 1791 között Lembergben volt tanár. Ebben az időben a Potocki család több más tagján¹⁸ kívül Jan Potocki (1761–1815) is megfordulhatott a városban,¹⁹ de sok időt nem tölthetett ott. Messzi utazásainak időtartamai elég pontosan ismerhetők ahhoz, hogy tudjuk, Martinovics nem lehetett az ő útitársa sem.

Az 1970-es évektől sokat jártam Lengyelországban, aránylag sok lengyel íróat olvastam, de Jan Potockihoz a fenti kerülővel jutottam. Talán azért, mert Magyarországon a felvilágosodás tudós kutatói nemigen tartják számon, legkevésbé kora nagyjai között. Akkoriban Lengyelország – főleg a fiatalabbak körében – kedvelt úticélpont volt, valószínűleg ennek kiegyenlítésére ültette át a „belső karhatalom” propagandája a közvéleménybe a „lengyel-piachoz” kapcsolt lenéző beállítást. „Mi” úgy tudtuk, 1956 után ott szabadabb lett a légkör, ami érzékelhető volt a varsói Mickiewicz Múzeumhoz kapcsolódó hivatalos útjaimon is. Most emlékezetemben nem a nagy hazafias költő, nem is regények, hanem Andrzej Wajda filmjei és a Varsóban meg Krakkóban szerzett fantasztikus színházi élmények jelennek meg. No meg az a meglepetés, amivel 1966-ban Mrozek *Tangó* című darabját néztem a Royal Shakespeare Company londoni előadásán. A lényeg, nem vettem észre, hogy az Európa Könyvkiadó 1979-ben – 35 700 példányban (!) – megjelentette Potocki fentebb emlegetett – tudtommal: egyetlen – regényét. Talán a címe riasztott el: *Kaland a Sierra Morenában*. Érdeklődés-vonzónak gondolhatták, engem azonban – fennkölt szellemem miatt – a kalandregények (akkor) nem érdekelték különösebben. (Korábban nagyon, később is.) Most csak annyit, nem tudjuk, a regényként számon tartott művet honfitársaink közül hányan olvasták el. Napjainkban az antikváriumok több példányban és különböző árakon (azaz nagyon olcsón és meglehetősen drágán) ajánlgatják a kötetet. Gondolom, a kilencvenes évek elején néhány tízezer példány meg is semmisült (illetve eltűnt) az Állami Könyvterjesztő Vállalat budafoki raktáraiból. Akkor a mű francia címét – *La Duchesse D'Avilla Manuscript trouvé a Saragosse* – se vettem észre, igaz, a csodás Avilába is csak évekké később jutottam el. Nem segített a lengyel változat sem, amit meg sem próbáltam érteni. Azt is csak négy évizedes késéssel vettem észre, hogy Pályi András utószavából nem derül ki, miért kapta a fenti magyar címet a *Zaragozában megtalált kézirat*. Azt viszont megtudhatjuk, hogy a terjedelmes műnek nincs hiteles szövege (ebben hasonlít Kazinczy *Pályám emlékezetéhez*, de csak

ebben), s a fordítás alapjául egyszerre szolgált a francia kiadás filológiai gonddal készült változata és a lengyelek által kritikai kiadásnak minősített szöveg. Azt hiszem, a lengyel és francia szakirodalom sem tudja, mikor kezdte írni Potocki a *Zaragozai kéziratot*, amely magyarul Roger Caillois francia nyelvű – 1958-as – kiadására és az 1956-os lengyel kritikai kiadásra épül. A magyar szöveg Gimes Romána és Rayman Katalin munkája. (Nem világos, kinek köszönhetjük a sok, kitűnő és nehezen nélkülözhető jegyzetet, talán annak, aki a francia vagy a lengyel szöveget sajtó alá rendezte. Mindenképpen az Európa Kiadónak.)

Nem tudhatom, kinek jutott eszébe a regény magyar kiadása. Az viszont közismert, hogy a háború előtt és a közvetlenül utána született nemzedék különösen nyomasztónak érezte a „szocialista” Magyarország bezártságát. Ráadásul a hatvanas években eljutott hozzánk Jack Kerouac híre, sőt 1966-ban már megjelent *Az úton* című regény magyar fordítása. Saját autójukba ugyan akkoriban kevesen ülhettek be, hogy a kontinenst bejárják, mint Kerouac hőse, vagy legalább Lengyelországba azzal jussanak el (vagy esetleg a Tátrába síelni), még kevesebben követhették a beatnikeket Indiába. A kaland, az utazás nyugtalansága azonban benne volt a levegőben, s e sorok írásakor – a pandémia idején – mintha ismét erősebben törne felszínre annak a vágya, aminek megvalósítási lehetőségeit kézenfekvő volt legalább részben olvasmányokkal pótolni. Talán az úton levés sokrétű kérdése ragadta meg Potocki valamelyik fölfedezőjének érdeklődését.

A késő 17. századtól a vasutak elterjedéséig divatoztak a Grand Tourok. Kazinczy élete úgy is elmondható, hogy miután elhagyta Bossányi nagypapa otthonát, állandóan úton – útközben – (és persze: fogságban) volt addig, amíg végül feleségével Széphalmon le nem telepedett. Voltaire-t keresztpajza húszévesen Hágába vitte, s attól kezdve mindig vendégként lakott valamelyik barátjánál vagy szeretőjénél, mielőtt Berlinban a porosz király díszvendége lehetett, majd a Genfi-tó partján letelepedett. Goethe szépen megírta a maga Grand Tourját, ami – akárcsak néhány lengyel kortársáé, köztük Jan Potockié – a „józan ész”, a „célszerűség” és „hasznosság” szellemében, a világ, a hagyomány, a művészetek, a tudomány helyszíni megismerésére szolgált. Ez volt a gazdagok jellegzetes – liberális szellemű – tudászerző és nevelődési lehetősége. Talán Jan Potocki erről is írt útikönyveiben, említett regénye azonban az úton levésnek olyan keserű példatára, amelynek kiindulópontja az otthontalanság, majd a személyes kalandsorozat többnyire az otthonteremtési vágyról szól. Laza szerkezetben az utazó-meghallgató – és továbbmesélő – hatvanhat naphoz kapcsoltnak számos élettörténettel ismerkedik meg. Olvasmányom műfajilag még Sterne „regényeihez” sem hasonlít, inkább Boccaccio elbeszéléseire vagy a divatos *Ezeregyéjszaka meséire* emlékeztet. Más tekintetben pedig Cervantes *Don Quijoté*-jének világát idézi.²⁰ Abban, hogy az újabb „tudományos-fantasztikus” művekhez bármi köze lenne, ahogy egyesek állítják, nem hiszek, noha a történeteket valóban a fantasztikum uralja.

•

Forduljunk röviden – és a romantika szellemében – egy kis podóliai falu felé: Jan Potocki, miután plébánosával megáldatta teáskannájának saját kezűleg (puska)golyóvá csiszolt ezüstdíszét, azzal lőtte agyon magát 1815. december 23-án. A róla szólók kiemelik, hogy falusi magányában depresszió gyötörte, mert hiányzott neki az életének értelmet adó társaság.²¹ Érdekes módon arról nem olvastam, hogy annak változatos szellemét hol élvezhette (talán Szentpéterváron), noha valahol találkoznia kellett két feleségével, akik megjelentek az életében, megkötötték a házasságot, majd eltűntek az utókor kíváncsi szeme elől. Talán regényírás közben töltötte idejét beszélgető emberek között, hiszen utazgató hőse mindig újabb és újabb társaságok közegében találja magát. Jan Potocki arról nevezetes, hogy korának utazni szerető grófjai közül is kiemelkedik átlagnál sokkal szélesebb érdeklődésével. Útjain nyilván voltak kísérői, valószínűleg főleg szolgálói, s ez talán (valaki másnak) ellenőrizhető is lenne lengyel és francia könyvtárakban őrzött útikönyveiből.²² Ahogy családjának több más tagja, Svájcban, Itáliában és Franciaországban tanult. Továbbá bejárta Németalföldet és az északnémet államokat, illetve Spanyolországban keresztül eljutott Marokkóba is. Belekóstolt a nyelvészetbe, izgatta az iszlám, illetve a Kelet. Isztambulon keresztül, Palesztina érintésével Egyiptom²³ tanulmányozásáig jutott, majd – a cár szolgálatában – Mongóliába, s itt a kínai kultúra is fölkelte érdeklődését. Moszkvában, illetve Szentpéterváron több évig élt. Úti élményei tehát – amelyek közül többet leírt és közreadott – az átlagnál sokkal nagyobb körre terjednek ki.

1761-ben – születése évében – nem történtek nagy jelentőségű események, később élete során annál több, őt azonban a távoli ismeretlen személyes fölfedezése vonzotta. Amikor végleg itthagytta faluját, hazáját és töredezett tudományos, valamint írói pályáját, még csak ötvennégy éves volt. Hiányos forrásaim nem árulják el, közvetlen halála előtt Potockit érdekelték-e a történelem időszerű fordulatai: a Waterloo melletti júniusi csata, a befejeződő Bécsi Kongresszus, a (második) párizsi békekötés, Napóleon száműzetése vagy éppen a megosztott Lengyelország egyesítésének egyre távolodó reménye.

A depresszió ma is nehezen kezelhető betegség, Potocki korának orvosai akkor sem tudtak vele mit kezdeni, ha annak fogták föl. Gyötörhette hosszú és bizonyosan nem mindig élvezetes utazásai közben is, hiszen lóháton egyáltalában nem, de batárjában is nehezen olvasgathatott, s a táj nem biztos, hogy mindig lekötötte a figyelmét. Alább megízlelhető regényében a természeti vagy település- és városképi látványosságokra nem sok szót veszteget, annál többet az emberek – és az emberi gondolkodás határainak – megismerésére. Az a benyomásom, kalandkedvelő képzelete inkább olvasmányaiából, mint személyes megfigyeléseiből indult ki. Regénybeli utazójának két nagy élményt tölti ki az életet: a láthatatlan, megmagyarázhatatlan, józan ésszel fölfoghatatlan tartományokba tett kalandozás és az emberi élet sokféle, meglepetésekkel, fordulatokkal teli lehetőségeinek megtörtént eseménysorként való tanulmányozása. A regény éppen arról szól, hogy a múltban mennyi minden történhetett az emberrel. Milyen érzelmekkel találkozhatott, mit láthatott saját szemével, mit tapasztalhatott meg, illetve mire kereshetett válaszokat – a valláson kívül – sokféle módon, a matematika racionálitásától a misztika végtelen távlatáig.

Jan Potocki annak a Sándor Lipót magyar nádornak, II. Lipót fiának volt kicsivel idősebb kortársa, akit Budához kötött a hivatala, de Laxenburgban tartott fenn kémiai laboratóriumot, ahol 1795-ben szerencsésen fölrobbantotta magát. Hogy tűzijátékot akart-e saját kezűleg összeállítani, netán az aranycsinálás titka izgatta, azt soha nem fogjuk megtudni. Ilyen laborja sok korabeli úrnak volt – főleg vidéki kastélya homályában –, akik a még „ágakra” nem bomlott tudomány titkait akarták megismerni, felfedezni. Saját laboratóriumukban, Madame Emilie du Chatelet férjének kastélyában rendszeresen kísérletezett Voltaire és tudós szeretője is.²⁴ Voltaire a kor szellemének megfelelően vallotta: „Az ember öntse lelkét minden lehető formába; ezt a tüzet az Isten oltotta belénk, kötelességünk táplálni azzal, amit legbecesebbnek tartunk. Magunkba kell ömlesztenünk az összes elképzelhető létformákat, sarokra kell tárnunk lelkünk minden ajtaját minden tudomány és minden érzelem előtt.”²⁵ Nem tudom, volt-e Jan Potocki kastélyában laboratórium, izgatta-e az aranycsinálás, avagy a tűzijáték-készítés titka, ránk maradt műve arról is szól, hogy a regényírás nagy kalandjában a minden tudományok alapjául szolgáló matematikától a kabalisztikáig számtalan elem fölhasználható. Úgy, hogy beszédmódjában nehéz elválasztani azt, amit komolyan gondol, attól, amit gúnyolódva idéz meg.

Az 1780-as években a nagyszámú és hatalmas Potocki család két tagja – a már említett Roman Ignacy és Stanislaw Szczesny – állt a lengyel szabadkőművesség élén. Janról nem tudom, csatlakozott-e hozzájuk, de a regény világát a titkos társaságok titkos tudása iránti szenvedélyes érdeklődés mozgatja. Hiányzik belőle a szabadkőművesek mindent uralmuk alatt tudó szellemi fölénye, a „jobb világ” létrehozásának lehetőségébe, az Igazság abszolút hatalmába és elérhetőségébe vetett hit. Helyette a tévedés, a téves döntések láncolata jelenik meg. És a bizonytalanság. A magabiztoság a szereplők életében a magánvilágban megvalósítható – „kis” – célok szolgálatában áll, tartását a múlt legendás elbeszéléseiből vett „lovagi” erkölcs és eszmény szolgálja olyan laza fölfogásban, ami gyakran semmibe veszi a világ emberi és természeti törvényeit. A mesebeli „hol itt vagyok, hol ott” szabadon érvényesül, noha voltaképpen mindenki folyamatosan utazik, vagy a (18. századi) utazó állapotában van.²⁶ Az emberi élet olyan értéktelen, mint a jakobinusok és az inkvizíció fölfogásában, mégis mindenki élni akar úgy, hogy valami titkos – fölöttes – hatalmat is elismer. Hiányzik a történetekből a szabadkőművesek – és Voltaire – harcos egyházellenessége, mert az a maga szervezetségében a regényben meg sem jelenik. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a vallás, annak szertartásai vagy a szentírás egyes elemei ne ugyanabban a mindent eltorzító, görbe tükörben jelennének meg, mint a csodálatos átváltozások, a képzelet meglepetésekkel teli leleményei, amelyek néhol tudós modorban komolykodnak, hogy abból valami képtelenség derüljön ki. Mindebből az következik, hogy a keresés, a fölfedezni és megismerni vágyának a korra jellemző mozgatóereje minden korlátozás nélkül áthatja a hatvanhat nap változatos élettörténeteinek mindegyikét. Az ál-

landóságot a magányos szerzetes képviseli, aki – hivatásának megfelelően – leginkább meditáló szemlélője a körülötte zajló eseményeknek, és korlátolt lehetőségű segélynyújtója a „birodalmába” tévedő ismeretleneknek, akiknek az önleplezését is elősegíti.

Jan Potocki nagy utazásai során eljutott III. Károly (1759–1788) Madridjába. Azt tudjuk, hogy Rómában Stanislaw Szczeny lefestette magát a kor híres festőjével, Daviddal, arról viszont nem tudok, hogy Goya újabb fölfogású portrékészítő tehetségét Jan kihasználta-e önmaga megörökítésére. (Meglépne.) Madrid – Kasztília és Spanyolország fővárosa – ekkor már fontosabb szellemi központ volt Zaragozánál, ahol a régi és lenyűgöző várat börtönként használta az inkvizíció. Madridban rend és mérték uralkodott – e fogalmak társadalmi, hatalmi és viselkedési értelmében. Zaragoza fénye halványult már: itt szenvedett vereséget 1710-ben V. (Bátor) Fülöp király. Aligha véletlen, hogy a spanyol felvilágosodás fellegvárának tartott Madrid helyett szerzőnk ide helyezte regényes történetei – az övénel egy nemzedékkal korábbi – kiindulópontját. A bonyodalmak egy ősi, egykor virágzó városban, ahol a mórok is maradandó nyomokat hagytak, újabb katonai vereséggel, fogsággal és a megértés alapvető kérdésével, a nyelvek különbözőségével kezdődnek. A város Jan Potocki életében is többször francia uralom alá került: a fikció szerint az első elbeszélő (Potocki kortársa) Napóleon seregével 1809-ben érkezett Zaragozába, ahol értékes zsákmány várt rá: egy helyi nyeven írt, neki érthetetlen kézirat. Ezután elszakadt seregétől, és spanyol fogságba esett, és ahogy a háborúban szokás, mindenéből kifosztották, csak ezt a papírköteget tarthatta meg. (Ez maradt egyetlen vagyona.) Viszont a spanyolok egyik kapitánya megtette neki azt a szívességet, hogy spanyolból franciára fordítva lediktálta az abban olvasható történetet. Ez a regény. Az időpont arra utalhat, hogy mindez nem az író Potocki vagy más gazdag ember Grand Tourjáról szól. Az úton lévő tisztről annyit tudunk, hogy nemes úr, de otthontalan. A továbbiakban a szinte napról napra ismétlődő kisebb vereségei sorozatával találkozunk. A sikeres utazás vágyával szembeállított akadályok (fogságok) sokaságát ismerjük meg.

A *Zaragozai kézirat* hatvanhat napról szól. A történetet lejegyző katonatiszt Córdoba-ból – a spanyol király vallón²⁷ gárdájának szolgálati helyére – utazik 1739-ben, s közben a próbatételek sorozatát éli át, akárcsak a Compostellába igyekvő zarándokok. (Erre utal az egyik elbeszélés.) Az Andalúziát La Mancha tartománytól elválasztó erdős-hegyes vidéket „az idő tájt csempészek, zsványok és cigányok lakták, ez utóbbiakról azt tartották, hogy meggyilkolják, majd megeszik az utazókat...” Ehelyett egy fogadóban a „lovag úr” két szép, fiatal, „mór” (arab) nővel találkozik (és esik fogságukba), akik bevallják muzulmán voltukat, és elmondják a messze múltból induló történetüket. Az első személyes elbeszélő egyik mór ősrre hivatkozva kerülnek a tiszttel közelebbi – egyszerre rokoni és szerelmi viszonyba. „Kebülükön” (nem egyikükén vagy másikukén) alszik el, hogy másnap akasztófa alatt ébredjen. Mintha azt mondaná Potocki: ilyen bonyolultak az emberi kapcsolatok, de a vallás nem kell, hogy elválasszon, az életben pedig így váltja egymást a kék és a borzalom. Noha a körülmények megjelenítése reális és egyúttal mindvégig ironikus, ez bizony nagyon romantikus szélsőség. Ezután a „hős” addig bolyong, amíg (akárcsak egy Potocki életében divatos „románban”) észre nem vesz egy gótikus kápolnát és mellette egy remetelakot. Mivel hangsúlyosan nem „szabadongondolkodó”, az utóbbi lakójának fölszólítására mély imádkozásba merül, majd vacsora után egy sovány, visszataszító kinezetű férfival találkozik: „Haja borzas, és az egyik kiszúrt szeméből vér szivárgott. Nyelve kilógott a szájából, és tajtékos nyál csurgott le róla.”²⁸ Az ájtatosság misztikus közegéből éppen kilépve tehát megszállott „ördögösbe” ütközik, aki a végzet hatalmától szenved, és a második napon racionális elbeszélőként kezd bele a való világból eredő szerelmi történetének elbeszélésébe. (Ami aztán olyan bonyolult, hogy egy nap alatt be sem fejezhető.) Javasolhatom, ne hagyják itt abba az olvasást, sok, ettől alapvetően eltérő meglepetés vár még ránk. Itt rögtön az a fölismerés, hogy az emberi lét szakadékból a tudomány fennkölt magasságába is fölemelkedhetünk.

A harmadik napon mondja el a kézirat birtokosa, a vallón Alvaro van Worden a maga otthontalanságának és otthonkeresésének rövidségében is kalandos történetét. Ez nem hasonlít Casanova, Fessler vagy Martinovics „modern” történetére, régebbi – a keresztesekhez fűződő – legendahagyományba nyúlik vissza. Az említettekől a fiktív emlékirat szerzője abban különbözik, hogy „nagyon régi családból származik”, az anyagi gondot nem ismeri, csak az éhséget, a hideget, meleget és a kiszolgáltatott helyzeteket. Apja katonatiszt, aki abban alkalmazkodott az őt foglalkoztató spanyol királyság szelleméhez, hogy mindenestől magáévá tette párbajkodexük értelmetlen (kizárólag öniga-

zoló) szabályait. Az irodalmi hagyomány hírhedt lovagibecsület-fogalmából kiinduló, egyoldalú elfogultsággal látja a világot, embertársait, családját, ez határozza meg világszemléletét, miközben legfőbb büszkesége kiemelkedő kard- és törforgató képessége. Akár Cervantes regényeinek szélmamokkal viaskodó hőse is lehetne. Történetében a párbaj kardvágása hasznosnak bizonyul – ironizál az elbeszélő –, hiszen sikeresen kimozdít helyéből egy régen a húsba fúródott puszkagolyót, s ezzel megszabadítja addigi „gazdáját” a fájdalomtól. A véletlenül találkozó párbajozók annak megtörténte után békésen folytatják útjukat Párizs felé. Vallóniában, az apa ősi birtokán mit sem törődik feleségével és kisfiával, eszébe sem jut számukra otthont teremteni. A spanyol feleség hordozza – mai nyelven kifejezve – a mór géneket, s egész életében a nyelvi elszigeteltség fogságában marad. (Egyetlen személlyel tud beszélni, egy „teológussal”.) Fiát más család neveli addig, míg párbajképes életkorba nem lép. Apai örökségként a becsületfogalmat kapja, ami a továbbiakban használhatatlannak bizonyul. A fiú sokkal nyitottabb, fogékonyabb, kíváncsibb is apjánál. Egyetlen családi öröksége (a néven és a „véren” kívül) a kardforgatás „tudománya”, ami viszont biztosítja majd megélhetését. Önállósulva először Cádizba hajózik, ami majd a történet végén kap külön jelentőséget: ekkor a fiú flottaparancsnokként kalandozik. Otthonából kivetetten mit tehetne mást, fölfedezi Andalúziát, talán a mór hagyományok kedvéért, de erről nem esik szó. Mindenesere a történetben délről utazik észak felé, hogy hatvanhat napig rendkívüli kalandokat élhessen át a Sierra Morenában, és aztán valami biztos – térben és időben kellően távoli – pontot találjon élete (sikeres) folytatásához. Nemes úr, aki éppen úgy keresi helyét és célját a világban, ahogy a többi – esetleg szegénynek született – történetmesélő. Valamennyien különböző származásúak, társadalmi helyzetűek, néhányan egy, már történelemmé vált időszakhoz tartoznak, de vakmerően vállalkozók, esetenként rablók és gyilkosok, tele vágyakkal és mániákkal; valamint szerencsétlen áldozatai a Nagy Zűrzavar-nak, amiben nincsenek irányt szabó értékek. Úton vannak, mert nem tehetnek mást, s maguk sem tudják, mit keresnek.

A Sierra Morena „vad” világában érvényesek ugyan a társadalmi rangok, címek, de semmi akadály a más és más anyagi helyzetű, megélhetési lehetőségű és műveltségű emberek egymással kapcsolatot létesítsenek, érdeklődjenek egymás „története” (jelenüket meghatározó múltja) iránt. Mégis olyan kommunikáció uralja az elbeszélő világot, amely látszatra emberi kapcsolatokat (meghallgatást) hoz létre, valójában üzenetük összefoglalhatatlan, ritkán van elvi vagy gyakorlati tanulsága (részben a szinte mindvégig parodisztikus beszédmód miatt). A távolabbi társadalom – a spanyol és francia király uralma alatt – azért látszik rendíthetetlennek, mert a határok – minden lehetséges értelemben, azaz földrajzilag, tudományosan, erkölcsileg és metafizikailag – átjárhatók ugyan, de léteznek, elválasztanak – ahogy a helyszínek gondos elkülönítése jelzi. Mindent többféle értelmezésben foghatjuk föl. Látjuk, a különböző szereplők mindig a maguk sajátos, merész és szokatlan útját járják, ami egyszerre látszik irreálisnak és valóságosnak. Jan Potocki nem habozik a szereplőket a történet helyére „hozni” a spanyolországinál mozgékonyabb (polgárosultabb) Itáliából, sőt Európán kívülről sem. Itt hadd szolgáltsak elégtételt a magyar cím kitalálójának: a regénybeli utazás a képzelet szélső határáig eljutó kalandok sorozata – a spanyol hegység neve metafora.

Jan Potocki sokat utazott, sokféle tájat és épületet látott, de ennek szinte semmi nyoma a regényben. Noha a történet és a betétek földrajzilag jól – de elég nagyvonalúan – meghatározott helyeken játszódnak, voltaképpen bárhol történhetnek. Íróilag szinte csak az emberek vannak meghatározva, a tér és az idő olyan, mint a mesékben. Talán ebben – és a posztmodern felfogás bizonytalanságérzetének folyamatos tudatosításában – tér el a munka leginkább kora híresebb regényeitől. Az elbeszélések hangulata majdnem mindig a megtörtént és megtörténhetett határán lebeg, az utóbbin keresztül az akkoriban divatos *Ézeregyéjszaka* szelleme lopózik a sorok közé. Nekem olvasás közben mégis inkább Boccaccio jut eszembe, no meg Giacomo Casanova önéletrajza,²⁹ ami állítólag Voltaire-nél sokkal olvasottabb műve a kornak. Ízleljük meg Potocki – Swift gúnnyal telítet világlátását idéző – szövegét azzal, hogy annak lényegét a magyar fordítás bravúrosan adja vissza.

A szeszélyesen kanyargó történetekben vissza-visszatérő szereplők bukkannak föl, beszélnek önmagukról, majd eltűnnek. A fő elbeszélő egy élvezetes vacsora után ismét akasztófák alatt ébred. A nyolcadik napon egy „kabalistával”, azaz a zsidó misztika elmélyült tanulmányozójával találkozik, aki ópiumos péppel kínálja. Aztán elárasztják a történeteket a szép nők: arabok, zsidó lány (aki fontos szereplő lesz), olaszok, spanyolok. Végül a huszadik napon megjelenik ellenpéldaként Velázquez,

a matematikus, akit a kabalista csodálattal fogad: mert „a történelemben ugyanúgy eligazodik, akár a matematikában, hiszen az egyik tudomány inkább mérlegelés dolga, a másik pedig a memóriával függ össze. E két szellemi képesség pedig ellentétes egymással.” Az utóbbi ezzel nem ért egyet, mondván: „A mérlegelés serkenti az emlékezőtehetséget azzal, hogy az általa gyűjtött anyagot rendszerbe foglalja olyaténképpen, hogy a szisztematizált emlékezetben minden fogalom minden lehető következtetést előlegez.” Ez a tudományfilozófiai fejtegetés ugyanúgy csak kóstolóként került e kedvcsináló írásomba, ahogy a huszonegyedik nap remek „életképe” is. A matematikus történetében megjelenik egy húszéves özvegy, aki rendszeresen „zaklatja” elmélyült munkája közben a történet ifjú elbeszélőjét. Többszöri kísérlet után a fiatal özvegy kifakad: „Te elviselhetetlen könyvmoly, hát nem tanultad meg még a matematikából, hogyan születnek a gyerekek?! – E szavakat eleinte képtelenségnek éreztem [meséli a férjévé érett fiú], de amikor elgondolkoztam rajtuk, eszembe jutott, hogy minden bizonnyal olyan általános formula iránt kérdezősködik, amely a természetben előforduló valamennyi szaporodási módnak megfelel...” (Ennyire vegye komolyan a tisztelt olvasó a matematikát és a tudományt!) „Mindez följazotta képzeletemet, úgy éreztem, hogy minden gondolatunknak és gondolatból fakadó minden tevékenységünknek geometriai helyét meg tudnám határozni, vagyis más szóval: a természet egész rendszerét ki tudom fejezni matematikai számítások segítségével.” Ime, a 18/19. század fordulójának legfontosabb fölismerése – avagy a maga nagyságában lenyűgöző tévedése, amit egy apró részlettel ezért kiegészítenék. Másnap a hölgy egy még fiatalabb szépség társaságában elhozza a matematikusnak a kör négyszögesítésének bizonyító számítását, mire ő – hálából – mindkettőjüket megöleli, majd így folytatja élményének leírását: „Újra el akartam merülni a [matematikai] problémában, de mindketten oly szorosan vontak magukhoz, hogy nem tudtam magam ölelésükből kiszabadítani. Már nem is akartam, mert furcsa érzések kerítettek hatalmukba. Ez az új érzés egész testem felületén hatni kezdett, de különösen azokon a pontokon, ahol a két nővel érintkezett. Ettől eszembe jutottak az oszkulációs görbék³⁰ némely tulajdonságai. Megpróbáltam számot adni magamnak arról, mit érzek, de minden gondolatom szertefoszlott. Érzéseim végtelenbe növekvő haladvánnyá fejlődtek. Elnyomott az álom, és a bitó alatt ébredtem föl...” A sok-sok történet nem mindig eredeti ötletességét ez a hang, a szerző közhelyeket vitató szellemének világszemlélete fordítja elgondolkodtatóvá.³¹

Az örvényként kavargó egyéni sorsok, váratlan fordulatok, csodák, parodisztikus történetelemek között egyszer csak szembesülünk a 18. század két legjelentősebb történelemformáló tényezőjével: a tudomány létfontosságúvá és a könyvkiadás üzletté válásával. „A matematikai tárgyú műveket abban az időben mind latinul írták”, olvassuk. Az egyik történet szereplője azonban anyanyelvén, spanyolul írta a maga első nagy művét, „és hogy fölkeltse az olvasók érdeklődését, művének ezt a címet adta: *Az analízis föltárt titkai, valamint a végtelen nagy mennyiségekre vonatkozó ismeretek, minden dimenzióban*”. A cenzúrán megvédte elméletét azzal, hogy nem az anyaggal, Epikurosz atomjaival, hanem elvont méretekkel foglalkozik. Hosszú fejtegetésben utal vissza az újabb filozófiai fölfogásra és az euklidészi matematikára, az absztrakció kérdésére, a fogalmak mibenlétére egészen Arisztotelész hagyományáig, akitől tudjuk, hogy „csakis az válik gondolattá, amit előzőleg megragadtunk érzékeinkkel”. Ám a filozófia új szelleme képes olyan dolgokat is fölfogni, amelyeket az érzékszervek segítségével sohasem ragadott meg, mint a tér, az örökkévalóság vagy a matematikai számítások. Magányos hős írja nagy művét, aki azt üzleti vállalkozásként akarja értékesíteni. Gondosan kiszámítja, hogy a kiadás mennyibe kerül, s ezer példány eladása mekkora hasznot hoz. Az elkészült könyvtömeget ennek tudatában boldogan szállította el öszvérháton a nyomdából a kerekedőhöz, aki aztán közel sem ért el akkora sikert, mint a bevezető részben általam említett regények: egyetlen példányt sem lehetett eladni.

A szerző azonban nem csüggedt, száz újabb kötetben összefoglalta a világ – mármint az európai művelődési hagyomány – összes tudását. Mire ezzel elkészült, szükségessé vált, hogy az újabb tudományos felfedezések földolgozásába is belekezdjen. „Némelyek esetleg úgy gondolják, hogy száz különböző tudomány elmélyült ismerete meghaladja az emberi elme képességeit...” – regénybeli tudósunk azonban munkája mellett mindvégig úgy élte mindennapi életét, hogy bejárt hivatalába, játszott a gyerekekkel, mégis „mintegy évi háromezer, tizenöt év alatt negyvenötezer órát szentelt egyetemes művének, amely ez idő alatt valóban el is készült, anélkül, hogy erről Madridban bárkinek is sejtelme lett volna”. Végül „szórakozás vágyától gyötörve” szülőföldjére ment, s Madridba visszatérve életművét megsemmisülve találta.³² Aztán újabb nyolc évet töltött azzal, hogy a Nagy

Mű patkányrágta hiányait pótolja. A komolykodó hang és az azon mindenütt átütő irónia azt sejteti: Potocki lírai vallomására találtunk. Amit csak megerősít, hogy az Utazás tanulságát addigra egy herceg történetébe burkolva ugyancsak megírta: e szereplője ugyanis nem „csupán leküzdötte ifjúkora heveségét, hanem a bölcs körültekintés lett a legfőbb erénye. A köz java, ifjúkorunk ábrándja a legfőbb szenvedélye maradt, de már tudta, nem lehet egy csapásra megvalósítani, előbb fel kell készíteni az emberek szellemét, s lehetőleg leplezni eszközeinket és céljainkat. Odáig ment óvatosságában, hogy úgy tetszett, mintha a Tanácsban sohasem lett volna saját véleménye, mindig csak a többiékéhez csatlakozott.”³³ Remélem, a magyar olvasó tudja, mi minden történt ebben az időszakban Magyarországon, csak arra emlékeztetem, hogy a lengyelek nagy reménye (és máig büszkesége) az 1791-es alkotmány volt, de mire e regény írásához hozzáfogott, Jan Potocki hazájának a legkisebb esélye sem látszott a függetlenség visszanyerésére.

A regény befejezése – ami talán a kéziratok összeállítójának leleménye – mindenben megfelel a 19. század olvasói várakozásának. A szép zsidó lány sok kaland után szerencsésen férjhez megy, az említett hölgyek – unokahúgok – az utolsó fejezetben példás anyaként jelennek meg. Az elbeszélő pedig végre eljut a mór ősök aranybányájába, amit már kitermeltek ugyan, de a történetbeli főörökösökre milliós örökség vár. Mielőtt kiderülne, hogy az elbeszélő tengeri csaták hőse, és elnyerte Zaragóza kormányzójának tisztségét, még elmondja: „Visszatértem Madridba, és bemutattak a királynak, aki kimondhatatlan jósággal fogadott. Jelentős birtokokat vásároltam Kasztíliaiban, elnyertem a Pena Florida gróf címét, és fölvettem a kasztíliai titulusok, kisenemesek közé. Minthogy gazdag voltam, érdemeim is sokkal nagyobb súllyal estek latba. Életem harminchatodik évében generális lettem.”³⁴ Mi kell még? Az olvasó megnyugodhat, az akasztófa tövéből – sok-sok kaland meghallgatása után – el lehet idáig jutni. Aki jelenkori politikai kalandorként esetleg miniszterelnök(nő) akarna lenni, annak is csak jó rokonságra és aranybányára lehet szüksége.

•

A regény a spanyolból franciára fordítás megtörténével kezdődik. A lengyel kutatók bizonyára tudják, a világhírű főúr milyen nyelven írta terjedelmes munkáját, amiből életében csak részletek jelentek meg. (Én nem jöttem rá – írhatta lengyelül, franciául, oroszul...) Az első tíz nap elbeszélése 1805-ben Szentpéterváron jelent meg, a második, 1814-as párizsi kiadás sem teljes. Harmadik változata a következő évben kerülhetett csak az olvasókhöz, s művét Potocki soha nem véglegesítette. Amit olvashatunk, francia és lengyel szerkesztők szöveggondozó munkájának eredménye. Mindez azokra a nehézségekre utal, amelyekkel Jan Potocki „hazaköltözése” járt. Sok mindent kellene tudni ahhoz, hogy ebben keressem gunyoros, mindenben kételkedésének magyarázatát. Talán ezért helyezi a történetek idejét a lisszaboni földrengés előttre. Bessenyei Bécsnél messzebb nem jutott a nagyvilágban, a szakirodalom szerint a *Tariménes utazása* (1804)³⁵ mégis közel áll Voltaire-hez. Podólia,³⁶ ahol Potocki született és meghalt, még Bihar vármegyénél is jóval messzebb van Párizstól – vagy éppen Madridtól. Sőt, noha az Orosz Birodalom keretébe tartozott, távol van Moszkvától, Szentpétervártól, Varsótól és a Habsburgokhoz tartozó Krakkótól is.

JEGYZETEK

¹ A földrengés időpontjában született Bécsben a szerencsétlen Marie Antoinette, akit a francia jakobinusok kivégeztek.

² Még közel egy századdal később is foglalkoztatta Jókai képzeletét, amikor az *Elátkozott családban* megidézte Komárom 1763-as pusztulását.

³ Angliában már 1680-ban megjelent a sajtószabadságról szóló törvény, 1702-ben az első napilap. A *Wienerisches Diarium* (később: *Wienerisches Diarium*) 1703. augusztus 3-án jelent meg – 1790-ig, amikor nevét *Wiener Zeitungra* változtatták. A korai magyar lapok híreik többségét innen vették át.

⁴ <https://hu.wikipedia.org> – Lisszaboni földrengés

⁵ *Robinson Crusoe élete és kalandjai* (1719). Magyarul csak kivonata jelent meg 1844-ben Vajda Péter fordításában, a teljes három kötetre még egy évtizedet kellett várni.

⁶ Tucatnyi sikeres regényt írt, legismertebb (rövidített címén) a *Justine* (1788).

⁷ Az *Érzelmes utazás* hőse – a józan észnek ellentmondva – azzal dicsekszik, amit nem látott. És arról beszél, ami kívül esik a filozófusok és más nagy szellemek érdeklődésén.

⁸ Továbbá számos útirajzot, s közülük néhány lengyel változatra még utalni fogok.

⁹ Réz Pál, *Voltaire világa*, Európa, Budapest, 1981.

¹⁰ André MAUROIS, *Voltaire*, Akadémia, 1990, 21–22.

¹¹ Vö. Honore BALZAC, *Elveszett illúziók*

¹² MAUROIS, *i. m.*, 8. (Az én rövidítéseimmel – T. T. E.) – A „csaholás” sok könyv és író sikerét idézte elő. A modern idők leglátványosabb példája az angolul megjelenő indiai Salman Rushdie világhíre.

¹³ Ha a kiadó meg tud élni, érdekében áll az írói sikert elősegíteni. Illetve az által erősegített írói siker biztosítja a vállalkozás anyagi sikerét.

¹⁴ Sebastião Jose de Carvalho-Meló, később Pombal márkí (1699–1782)

¹⁵ Lásd http://magyar-irodalom.elte.hu/palimpszeszt-15_szam_

¹⁶ Martinovics sem hivatkozott erre, szorult helyzetében sem, amikor a Francia Akadémia (elképzelhetetlen) tagságával hengegett.

¹⁷ A beismerés annyi volt, hogy Kazinczy átvette tőle a tiltható tartalmú kéziratot. Azt nem mondta, mit gondolt erről ő, és mit mondott Kazinczy, ennyi is elég volt a végül királyi kegyelemmel elengedett fő- és jószágvesztéshez.

¹⁸ Ignacy Potocki (1750–1809) fivéreihez hasonlóan Svábjban, Itáliában és Franciaországban tanult, sokat utazott. 1770 és 1780 között a Varsóban összpontosuló lengyel politika fontos alakja, a világ első közoktatási minisztere, 1778-tól a Szejm „marsalja”, a lengyel szabadkőművesség feje, majd 1791-ben az alkotmány egyik kidolgozója. Fivérei: Stanislaw Szczesny Potocki (1753–1805) és Stanislaw Kostka Potocki (1755–1821), akik szintén a korabeli lengyel szellemi élet kiemelkedő személyiségei. A család számos tagja küzdött a lengyel szabadságért, néhányan – az ország keleti részén élő birtokosok közül – viszont cári szolgálatba álltak, Moszkvában Jan Potocki diplomáciai megbízásokat kapott.

¹⁹ Varsóban fölszállt a „világjáró” francia Blanchard léghajójára, aki korábban Bécsben is sok érdeklődőt vonzott, de arról nem tudni, hogy valakit föl is vitt-e a levegőbe. Az volt a nagy kérdés, sikerül-e fölemelkednie. Sikerült, a magyar újságok félórás légi útirajról számoltak be.

²⁰ Potocki olvasható olyan, a korban fölfedezett, mára ismeretlen írókat, mint Abu Bakr Ibn Tufajl (Abucacer – 1105–1119). Kevés könyv volt, nagyra becsülték a régieket.

²¹ A regény a nyelvek különbözőségének megállapításával kezdődik. A falu parasztjai feltehetően nem voltak lengyel anyanyelvűek, a velük való érintkezést ez is nehezítette. Noha biztosra vehető, hogy Jan Potocki mintegy tucatnyi idegen nyelvet ismert.

²² Egyik internetes angol életrajza három útikönyvét említi.

²³ Már mint a Napóleon által fölfedezett Egyiptomot tanulmányozta, nem a szabadkőműves példaként elterjedt képzeletbelit.

²⁴ Az angol szakirodalom nagyra becsüli a matematika, fizika, kémia titkaiba párhuzamosan behatolni akaró filozófus asszony munkáit. Chatelet asszony sok meglepetésre képes asszony volt.

²⁵ MAUROIS, *i. m.*, 52.

²⁶ Az általunk megszokottól eltérően az utazás rövid szakaszokból állt, amelyek megállóiban átmeneti és igen vegyes közönség által használt, gyakran kényelmetlen viszonyokhoz kellett alkalmazkodni, s magától adódott a legkülönbözőbb emberekkel való találkozások.

²⁷ A vallonok híres katonák voltak, toborzott közülük a pápa, a francia és a spanyol királyság, no meg a Habsburgok. A török világ vallon katonáihoz sok rémtörténet fűződik, lehet, hogy Lengyelországban is ismertté váltak a honvédő háborúkban. Magyarországon viszont azért is emlegetik őket, mert a 12–13. századi vallon telepések fejlett borkultúrát hoztak magukkal.

²⁸ *i. m.*, 28. o.

²⁹ CASANOVA, *Histoire de ma vie (Életem története)*, magyarul: *Emlékiratai*, I–II.

³⁰ Egy ponton érintkező vagy egy szakaszon egymást fedő görbék (csókolódzó görbék). Jegyzet a műből.

³¹ Az idézetek a magyar kiadás 246. és 256. oldalain találhatóak.

³² *Uo.*, 448–458.

³³ *Uo.*, 291.

³⁴ *Uo.*, 583.

³⁵ Francois FÉNELON, *Télemakhosz kalandjai*. 1690-ben jelent meg franciául.

³⁶ Moldvától északkeletre található – ma Ukrajnában – Píkov, és annak közelében van Uladovka, ahol Potocki meghalt. 2021-ben vasútállomása a Chmilnik–Kalinovska vonalon volt megközelíthető. A Budapest–Moszkva vonal a tartományi székhelyen, Vinnycán át halad Csapról Kiev felé. (Az utóbbi városban három egyetem található – aminek Potocki életében előzménye sem lehetett.)